

Яремчук В'ячеслав

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ІДЕЙНИХ ЗАСАД УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Внаслідок понад двохсотлітнього перебування України у складі Росії, яке супроводжувалося процесами суцільної русифікації, обмеженнями у розвитку української культури та репресіями, український національний рух мав відносно сповільнені темпи розвитку. Ці обставини вкрай негативно позначилися і на процесі формування політичної нації – перетворення етнічної маси на культурно і політично свідому національну спільноту, “спізнілу” у порівнянні з іншими східноєвропейськими народами. До того ж, можливо, жодному з інших національних рухів Російської імперії, як українцям, не доводилося долати таких великих перешкод, пов’язаних з суцільним невизнанням царизмом не лише їх вимог, але й права на окреме існування як народу.

Тому на початок ХХ ст. на національно-визвольному русі ще суттєво позначалися сліди попередньої епохи принижень та переслідувань. Цілком негативно ця ситуація проявилася і на морально-психологічному стані українського народу. Як, зокрема, оцінював цю ситуацію у своїх спогадах гетьман П.Скоропадський, меншовартість та хуторянство, буцімто небажання плекати свою високу культуру та державність, що століттями “вкладалося” різними способами в голови українців, призвело до цілком логічного результату – низького рівня національної гордості серед українського загалу та подальшої тенденції до русифікації його еліти¹.

Складність національного відродження українців, яке проходило відповідні етапи протягом ХІХ ст. (згідно з триступеневою схемою М.Гроха – академічний, культурницький,

політичний), виявлялася у тому, що українці на відміну від “великих” чи “старих” народів, скажімо, як поляків або фінів, належали до так званих “молодих” недержавних народів з перерваними традиціями високої культури і державності. Не останню роль у цьому негативному процесі зіграло і те, що українство протягом ХІХ – початку ХХ ст. залишалося “неповною нацією” з досить нечисленною національною елітою, що було наслідком тривалого польсько-литовського, а згодом і московського поневолення.

Під впливом цілеспрямованої політики денаціоналізації український народ за декілька століть був вимушений трансформуватися у так зване “малоросійство”, перехідну ланку до повного “обрусіння”, представники якого, за висловом В.Левинського, свідомо або несвідомо були носіями і рабами російської державності й великоруської культури в Україні². Спільність православної релігії, етнічна та історична близькість, подібність культури та мови, ментальності, належність до одних станово-майнових груп сприяли зближенню українців та великоросів, їх поступового, згідно з офіційною ідеологічною доктриною, – природного “розтоплення” серед останніх. Цьому процесу, який охопив в першу чергу еліту українців, починаючи з ХVІІІ ст., сприяло те, що національна самосвідомість в українському суспільстві ще не склалася як закінчена система світогляду. В побутовій свідомості українців домінувала ідея спільності візантійського православ'я і загальноруської єдності, особливо в умовах протистояння з зовнішніми силами, з якими уособлювалися відмінні етнічні масиви та конфесії³.

І.Лисяк-Рудницький пояснював феномен поширення “малоросійства” (в Західній Україні – “русофільства”, “московфільства”) не лише причинами репресивних заходів та поширення русифікації. “Від Росії, – писав він, – променював велетенський престиж великодержави та блискучої імперської цивілізації. Багато українців, осліплених цим сьайвом, бажали й собі причаститися до нього. Яким скромним і мізерним здавалося те, що українські патріоти осмілювалися протиставляти

цій розкішній всерозтращуючій колісниці! Яка сміховинна диспропорція сил між величезною, деспотичною державою та жменькою мрійників, що їх єдиною зброєю була віра!”⁴. За згаданих причин до кінця XIX ст. масова українська свідомість здебільшого “проявляла себе як аполітичне, культурне обласництво, себто, як прив’язаність до історичних і побутових особливостей рідного краю, при рівночасному пасивному сприйнятті наявного політичного та соціального устрою”, що, зрештою, не перечило “вірності династії та імперії”⁵.

Згадані реалії суттєво позначилися на формуванні ідеологічних засад українського національно-визвольного руху Наддніпрянської України, серцевину яких становило українське питання – як у вигляді постановки проблеми, так і шляхів його вирішення. Усвідомлення уярмленого становища українства, розірваного на частини завойовниками, призвело до того, що вже у 20–40-і рр. XIX ст. в межах імперії діяльність патріотично налаштованої української еліти спорадично починає набувати політичного звучання. Згадати хоча б про київську, харківську та полтавську масонські ложі, “Товариство об’єднаних слов’ян”, “Малоросійське товариство” на чолі з В.Лукашевичем⁶, в яких хоча і було домінуюче російсько-польське ліберальне спрямування, однак до гасел боротьби з абсолютизмом, національного визволення слов’янства поступово залучалися і проблеми політичної самореалізації українства.

Вперше цього питання торкнулося Кирило-Мефодіївського товариство з його ідеями національно-політичного визволення українського народу (“І встане Україна, і буде непідлеглою Річ[чю] Посполитою в союзі слов’янським”⁷), яке мало відбуватися на фоні ліквідації існуючого політичного режиму Росії та створення демократичної федерації слов’янських республік.

Жорстокі репресії царизму призвели до значного зменшення радикалізації національного руху, коли в ньому на наступні десятиріччя превалювали культурницькі аспекти. Помірковані вимоги української інтелігенції переважно “не йшли

далі української мови у школах і українського книгодруку”⁸, тобто найближчі перспективи національного руху пов’язувалися з національно-культурною автономією. Такий напрям знаходив розуміння і підтримку серед тодішньої української еліти, широких народних мас.

Через різні обставини українська суспільно-політична думка, яка була витвором національної еліти і відображала прагнення самого народу, була спрямована на використання в процесі національного звільнення внутрішніх факторів. І справа полягала не в якихось певних українських якостях. Інші народи Російської імперії були також більше зацікавлені не в політиці сепаратизму, а у зруйнуванні існуючої політико-адміністративної системи, запровадження децентралізації та національної волі.

У 80-х рр. ХІХ ст., йдучи в руслі кирило-медієвців, київська “Стара громада” сформулювала свою політичну програму з вимогою перетворення Росії на федерацію і надання Україні широкої автономії. З останньої третини ХІХ ст. на українство Наддніпрянської України посилюються ідейні впливи з боку української політичної еміграції, спочатку колонії М. Драгоманова, згодом – з боку півавстрійської Галичини.

У 1878 р. у “Передньому слові” до Громади М. Драгоманов змалював перспективи вирішення українського національного питання, розклад потенційних союзників та суперників. Ним було визначено три ймовірні сценарії вирішення національної проблеми у всеукраїнському масштабі. Перший, цілком неможливий, пов’язаний з повстанням українців проти Австрії та Росії, як це робили італійці за свою державну спільність при допомозі наполеонівської Франції. Більш ймовірний наступний – внаслідок військової поразки однієї з імперій – скоріше це мала бути значно слабкіша Австрійська (не найкращий варіант) об’єднатися українцям у великий етнічний масив при одній з держав і продовжити “спільну працю проти усякої неволі”. І, нарешті, дещо можливіший для українців варіант (тобто без великого повстання і кривавої війни) – це добиватися в межах

тих держав, під котрими вони перебувають, “усякої громадянської волі за поміччю других пород, котрі теж піддані тим державам”. Таким чином, вирішення національно-політичної проблеми українства передбачалося в межах існуючих держав на принципах федералізації та демократії (автономія та федерація вільних громад поряд з ліквідацією самодержавства, запровадження республіканського устрою, децентралізація, громадянське суспільство), що в майбутньому мало стати складовою процесу формування певної міжнародної спілки рівних громад⁹.

Визнаючи ідеал самостійної України, у праці “Вольный союз – Вільна спілка, опыт украинской политическо-социальной программы” (Женева, 1884), яку можна назвати конституційним проектом М. Драгоманова, він, виходячи з становища та інтересів української громади в Росії, вказував на те, що відокремлення від інших російських областей в окрему державу (політичний сепаратизм) є справою не лише вкрай важкою, якщо неможливою, але за певних умов і непотрібною¹⁰.

З цими поглядами перегукувалися й думки демократичного середовища української еліти. Зокрема, Б. Грінченко зазначав, що “свідомі українські націоналі-народолюбці”, бажаючи національного звільнення українського народу, будуть залишатися на прихильних позиціях до оновленої демократичної Росії, вважаючи Україну частиною російської держави за умови задоволення українських потреб¹¹.

Подібні ідеї лягли в основу програми й Братства Тарасівців (досягнення рівноправності української нації в межах “федеративного ладу в тих державах, з якими з’єднана українська земля”¹²), а в наступному переважної більшості українських політичних партій Наддніпрянської України. Таким чином, наприкінці XIX ст., незважаючи на всілякі інсинуації царизму, український громадсько-політичний рух Наддніпрянщини не сповідував сепаратистських ідей, вбачаючи вирішення українського питання в рамках Росії на засадах національно-територіальної автономії. Лише окремі, найбільш радикальні сили, зокрема, прибічники М. Міхновського, стояли на

позиціях політичного сепаратизму, тобто відокремлення Української держави від Російської імперії, тобто прагнули до відновлення української державної самобутності. Щодо соборницьких прагнень, то вони відсувалися на невизначену перспективу, коли для цього мали бути утворені відповідні умови.

До проблем, які ускладнювали як розвиток українського суспільного руху, так і формування його ідейних засад належало існування, що було притаманне й іншим недержавним народам, так званого “дуалізму (українського дуалізму). Тобто справа визволення бездержавного народу потребувала ліквідації двох вагомих складових визиску – соціального та національного. Внаслідок різних обставин українське суспільство Наддніпрянщини, яке складалося з “десятків мільйонів селян, двох десятків тисяч інтелігентів та кількох тисяч індивідуалів”, як висловився сучасний історик Дж.Мейс, сприйняло саме ту ідеологію, яка була близька селянству – соціалізм¹³. Виходячи з цього, а також специфіки політичного режиму самодержавства, першоосновою українського національного руху в Росії ще наприкінці XIX ст. було визнання примату первинності боротьби за соціальне звільнення (силове знищення існуючого політичного ладу переважно на соціалістичних засадах), яке мало відкрити шлях і для національного визволення – створення автономії, федерації чи самостійної держави тощо. Згаданий підхід щодо інтеграції “соціального” та “національного” був заснований здебільшого на теоретико-методологічних засадах тодішніх представників політичного проводу українства, які, образно кажучи, тримали “Комуністичний маніфест” в одній кишені, а “Кобзар” – в іншій¹⁴. Зауважимо, що український національний рух в суміжній Австро-Угорщині, виходячи з реалій досить високих стандартів політичних свобод, традицій національного легітимного руху, підходив до “української дилеми” в діаметрально інший спосіб. Спочатку підлягало вирішенню національне питання (ліквідація національного визиску), а згодом, правильніше – спираючись на здобутки першого, мало вирішитися питання і соціального визволення.

Ця суперечність в українському суспільному русі на зламі століть – про первинність між соціальним та національним була присутньою постійно. Так, широко відомою стала наприкінці XIX ст. полеміка між І.Франком та Л.Українкою як представниками суспільно-політичної еліти двох ареалів українства – підросійського та підавстрійського щодо постановки українського питання та перспектив його вирішення. Згадана полеміка мала глибоко симптоматичний характер. Вона, як зазначає ряд авторів, засвідчила різючу відмінність у світоглядному змісті сприйняття російськими та європейськими (австрійськими) інтелектуалами української проблеми як такої, різні підходи до її вирішення і більше нагадувала “діалог двох культур”, коли диспутанти говорили “різними мовами”: з одного боку І.Франко, озброєний новітніми європейськими суспільними ідеями, практикою політичного життя Австро-Угорщини, з іншого – Л.Українка, вихована на традиціях визвольного руху Росії, російської культури, в тому числі і політичної¹⁵.

Тобто на зламі століть різні історичні традиції та реалії існування українського народу в межах двох імперій з досить відмінними політичними системами сприяли і відповідному формуванню політичної думки українства. Якщо в західному регіоні самовизначення української нації бачилося в межах європейської та світової спільнот, то в східному – переважно не виходило за межі оновленої демократичної Росії, побудованої на федеративних засадах. Причина цього явища полягала у тому, що українські політичні рухи Наддніпрянщини на зламі XIX–XX ст. перебували під впливом російської політичної думки, найактивніші і найсвідоміші українці були виховані в дусі загальноросійських радикальних і соціалістичних ідей та поглядів, що стало наслідком попереднього періоду задавленості не лише національно-політичного, але й культурного життя, коли російська стихія заповняла будь-які прояви української самобутності¹⁶.

Виходячи з цього, Наддніпрянська Україна протягом XIX ст. вливала кращі інтелектуальні сили в загальноросійський

революційний рух в надії на те, що соціальна революція приведе і до визволення українського народу. Зробивши ставку на революцію і сліпо повіривши доктрині марксизму, тисячі, переважно молодих, українців кидалися у революційний вир, гинули у безкомпромисній боротьбі з царизмом, одночасно послаблюючи і знекровлюючи український національний рух, у чому полягала його трагедія. Цієї болючої проблеми торкалися у свій час ряд відомих українських діячів, серед них М. Драгоманов, М. Грушевський, І. Франко та інші, небезпідставно стверджуючи, що загальноросійський визвольний рух, раніше деякою мірою польський, “забирав” здорові сили української нації, завдаючи цим шкоди національному політичному рухові, становленню його ідейних та організаційних основ. В останній третині XIX ст. в добу політичного етапу визвольного руху в Росії українці, особливо на теренах Наддніпрянщини, стали активними учасниками цього процесу, нерідко займаючи в ньому провідні позиції. Серед них С. Кравчинський, А. Желябов, С. Перовська (праправнучка гетьмана К. Розумовського), Д. Лизогуб, М. Кибальчич, загалом, “кілька генерацій політично думаючих людей”, які фактично були втрачені для українського народу. Через це і сама українська політична проблема з’явилася в Росії зі значним відставанням. Як зазначав з цього приводу британський історик українського походження М. Демкович-Добрянський, “відроджене в XIX сторіччі українство не витворило таких політичних ідей, планів, концепцій, програм, якими можна би нейтралізувати й переважити вплив імперіяльного гіпнозу”¹⁷. І якщо в російському середовищі протягом останніх століть домінантою суспільної свідомості стали ідеї месіанізму, державної величі, то багатовікова бездержавність українців виробляла (не без активної участі російської політико-ідеологічної машини) в масовій свідомості протилежні комплекси – провінційність, меншовартість усього українського у порівнянні з російським, уже згадану малоросійську ментальність.

І все ж таки, створювані протягом другої половини XIX ст. в Наддніпрянській Україні національні, здебільшого

напівлегальні, різноманітні інституції — наукові, освітні, благодійні, громадські, які прискорювали процеси соціальної структуризації українського суспільства, сприяли національному “пробудженню” і відродженню. Діючи всупереч офіційним ідеологемам, вони формували “позаросійську ментальність”, яка обмежувала вплив державної російської монополії щодо національного та соціального вибору особистості та суспільства в цілому. Поступово відроджувалася українська державницька ідея, посилювався, особливо на зламі XIX—XX ст., її вплив на свідомість, політичну організацію українського суспільства.

Українство Наддніпрянської України підштовхувала до прагнення мати власну державність — повну або обмежену, у вигляді автономії, відмова як державної машини Росії, так і її суспільства у праві українцям на окремішне існування зі своєю мовою, культурою, історією, традиціями, своєю політичною елітою, зрештою, зі своїм власним національним інтересом. В цих умовах, перед перспективою остаточної втрати національної ідентичності, свідомому українству залишалося лише одне — активно протидіяти. Спочатку науковими та літературними студіями доказувати своє право на існування як великого у минулому європейського народу, згодом поширенням освіти і культури, що одночасно пропагувало і поширювало національну свідомість серед широкого національного загалу, і, нарешті, на політичному етапі — висуненням постулату національно-державного будівництва, яке мало кардинальним чином підвести ризику під багатолітнім періодом національного визиску. Ці ідеї ґрунтувалися на досвіді національного державотворення в Західній Європі, зокрема, європейських буржуазних революцій 1848 р.

Лише на зламі XIX—XX ст., особливо зі становленням національної партійної системи, починаючи з виникнення у 1900 р. першої політичної партії в Наддніпрянщині — Революційної української партії (РУП), український політичний рух спромігся розробити певну стратегію, стрижнем якої була проблема української державності. На той час в українській

суспільно-політичній думці визначилися два напрями, які, виходячи з доцільності, традицій, можливості практичної реалізації, вирішували зазначену проблему наступним чином: досягнення національної автономії у складі демократичної федеративної Росії, тобто обмеженого суверенітету, або ж самостійної України. Це вкладалося у загальну схему національних рухів в Російській імперії, коли гаслом їх більшості були широка національно-територіальна та національно-культурна автономія.

Зауважимо, що зразком для творення перших українських ліворадикальних та соціалістичних груп в Наддніпрянщині слугували відповідні соціалістичні російські організації¹⁸, що в подальшому відіграло суттєву роль в їх організаційному та ідейному становленні. Так, впливи політичного режиму, колосальна перевага загальноросійських політичних партій, передусім РСДРП з її централізаторськими тенденціями, політика ІІ Інтернаціоналу у поєднанні з досить низьким рівнем національної самосвідомості українського народу, коли безпосередня агітація за відокремлення України від Росії не дістала дієвої підтримки, стали причиною еволюції українських політичних сил у вирішенні проблеми державності від “самостійництва” до більш поміркованого “автономізму”. До того ж, представники українського політичного руху свідомо обмежували свої національні вимоги, аби боротьба за права націй не перешкождала загальнореволюційному рухові, спрямованому на знищення самодержавного режиму в Росії, за розвиток класової солідарності в боротьбі за соціальну й економічну трансформацію суспільства.

Це, зокрема, протікає в діяльності РУП. У програмному документі партії “Самостійна Україна” (Львів, 1900 р.), підготованому М.Міхновським, проголошувався примат єдиної, неподільної, вільної, самостійної України від Карпат до Кавказу. Ці ідеї були продубльовані в програмних вимогах РУП у 1902 р., які полягали у досягненні “в ідеалі самостійної невідчуженої Української Республіки робочих мас”. Однак у наступному, що було зафіксовано в проекті програми, запропонованої

Київською громадою РУП (1903 р.), виходячи з несприятливої ситуації в Наддніпрянщині, зокрема суцільної русифікації міст, централізаторських тенденцій РСДРП, низького рівня національної свідомості українських мас, відбулася еволюція партії від самостійницьких позицій до національно-територіальної автономії України у складі оновленої Росії.

Неможливість узгодження соціалістичних постулатів з національним ідеалом, вузькість соціальної бази та залежність від російських інтерпретацій марксизму призвели до того, що основна наступниця РУП – Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП) зробила свідомий відхід від гасла національно-державної самостійності до національно-територіальної автономії. В своїй програмі (грудень 1905 р.) УСДРП пов'язала вирішення українського питання зі встановленням в Росії республіканського ладу. В державно-національній сфері, виходячи з постулату права кожної нації на культурне і політичне самовизначення, ставилася вимога досягнення автономії України з окремою державною інституцією – Сеймом, якому мало належати законодавче право у внутрішніх справах на власній території, політичної та економічної децентралізації¹⁹. На подібних автономістсько-федеративних засадах стояли й інші політичні партії, зокрема організації українських есерів.

Лише прибічники національно-демократичного табору залишалися вірними ідеї самостійництва. Так, у вересні 1905 р., засновуючись на ліберальних цінностях та європейських гуманістичних традиціях, Українською народною партією був опублікований проект основного закону “Самостійна Україна” Спільки народу Українського, згідно з яким сувереном політичної влади в Україні проголошувався український народ – “Територія України належить ся на праві власності всьому народові українському, себто Всеукраїнській Спільці, а не тій або іншій громаді чи землі”. Конкретизовані вимоги УНП з національного питання знайшли своє відображення в програмі партії (1906 р.) з провідним гаслом – “Вільна непідлегла самостійна республіка – Україна робочих людей”.

У той же час, виходячи зі складного і багатогранного суспільно-політичного життя, УНП, як і близькі до неї Українська радикальна партія, Українська демократично-радикальна партія намагалися в програмних документах та практичних діях поєднувати постулати державної самостійності та автономії, причому останнє – “добровільна федерація народів” розглядалося як відповідна ланка на шляху до незалежності або ж до утворення міждержавного об’єднання повністю суверенних народів²⁰, що мало будуватися, виходячи з інтересів України.

Загалом, бачення національного питання в середовищі українських політичних партій Наддніпрянської України, шляхи його розв’язання не випадково йшли в одному руслі з постановкою цього важливого питання й серед інших народів Російської імперії. Прослідковуючи програмні настанови ряду національних політичних партій, зокрема польських чи єврейських, вбачаються певні закономірності. Їх радикальність залежала від взаємодії двох факторів: внутрішнього, що склався зі ступеня згуртованості нації та розвитку національно-визвольного руху, й зовнішнього – актуалізації проблеми в рамках всього суспільства, відповідного урядового реагування на проблему. На національні програми та гасла, які були досить прагматичні і відповідали політичному моменту, накладали відбиток як традиції національного руху, так і конкретні реалії перебування тієї чи іншої національної меншини у складі імперії: її статусу, участі у визвольному русі та взаємин з загальноросійськими партіями різних напрямів.

¹ Див.: *Павло Скоропадський*. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918 / Гол. ред. *Я.Пеленський*. – Київ–Філадельфія, 1995. – С.48, 49.

² Див.: *Левинский В.* Царская Россия и украинский вопрос. – Женева, 1917. – С. 33.

³ Див.: *Ткаченко В., Реснт О.* Цивілізаційний фактор в українсько-російських стосунках // Україна и Россия в новом геополитическом пространстве: Материалы “круглого стола”. – К., 1995. – С. 38.

⁴ *Лисяк-Рудницький І.* Роля України в новітній історії // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. В 2 т. – Т. 1. – С. 159.

⁵ Див.: *Лисяк-Рудницький І.* Інтелектуальні початки нової України // Там само. – С. 173.

⁶ Див.: *Єфремов С.* Масонство на Україні // Наше минуле. – 1918. – № 3. – С. 65–73.

⁷ Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / АН УРСР. Археограф. комісія та ін.: упоряд. *М.І.Бутич, І.І.Глизь, О.О.Франко*; редкол.: *П.С.Сохань (голов. ред.) та ін.* – К., 1990. – Т. 1. – С. 258.

⁸ *Лосев І.* Російська інтелігенція й українське питання на початку ХХ ст. // Сучасність. – 1999. – № 11. – С. 120.

⁹ Див.: *Драгоманов М.* Переднє слово [до Громади 1878 р.] // *Драгоманов М.П.* Вибране (“... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні” / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису *Р.С.Мищук.* – К., 1991. – С. 293–300, 320–321.

¹⁰ Див.: Проект оснований устава українського общества “Вольный Союз – Вільна Спілка” // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / Упорядн.: *І.О.Кресіна (керівник) та ін.*; за ред. *В.Ф.Панібудьласки.* – К., 1997. – Ч. 1. – С. 268–276.

¹¹ Див.: *Б.Д.Грінченко* про три політичні сили в українському русі // Там само. – С. 278.

¹² Див.: Українські політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ ст.: програмові і довідкові матеріали / Упоряд. *В.Ф.Шевченко та ін.* – К., 1993. – С. 22.

¹³ Див.: *Мейс Дж.* Українська державність: ідеї, концепції, моделі // Українська державність у ХХ столітті. – К., 1996. – С. 79.

¹⁴ Див.: *Лисяк-Рудницький І.* Інтелектуальні початки нової України // Там само. – С. 188, 189, 190.

¹⁵ Див.: *Левенець Ю.* Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). – К., 2001. – С. 227–228.

¹⁶ Див.: *Бевз Т.* Між романтикою і реалізмом (сторінки історії УПСР). – К., 1999. – С. 27.

¹⁷ *Демкович-Добрянський М.* Україна і Росія: Історичні нариси на теми російського імперіалізму. – Рим, 1989. – С. 49.

¹⁸ Див.: *Феденко П.* Український громадський рух у ХХ ст. Курс лекцій. – Подєбради, 1934. – С. 9.

¹⁹ Див.: Україна в ХХ столітті (1900–2000): 36 документів і матеріалів / Упоряд. *А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусєв та ін.* – К., 2000. – С. 18–19.

²⁰ Див.: Там само. – С. 20–22, 15–17; *Любовець О.М.* Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 років: Монографія. – К., 2005. – С. 45.